

**FİDAN ŞAHİN qızı SULTANOVA**  
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

## **İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ GÖRƏ FƏRQLƏNƏN SÖZ QRUPLARININ LEKSİK NORMAYA UYĞUN İŞLƏDİLMƏSİ**

Leksik normanın tələblərinə əsasən şivə və dialektlərdə işlədilən, hamı tərəfindən anlaşılmayan terminlər, köhnəlmiş və yeni sözlər, loru söz və ifadələr, dilin qəbul etmədiyi vulqar, kobud sözlər, eyni zamanda sözlərin yerinə uyğun işlədilməməsi ciddi nöqsan hesab edilir.

Bir dildə danışan adamların bilik və ixtisasları eyni olmadığı kimi, məkan etibarilə də müxtəlif bölgələrdə yaşayırlar. Buna görə də bir dildə danışan insanların işlətdikləri sözlərin sayı və xüsusiyyətləri də fərqli olur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlər işlənmə dairəsinə görə də müxtəlif söz qruplarına ayrılır. Bu mövzunu izah etmək üçün müəllim birinci müxtəlif söz qruplarına aid anlayışları lövhəyə yazır:

Hava  
Yağış  
Çox

Eyzən  
Ayama  
Xır

Tənlik  
Leksika  
Əvəzlik

Şagirdlər bu sözlərə diqqət yetirdikdən sonra müəllim onlara belə bir tədqiqat sualı verə bilər: – Verilmiş sözlərin leksik mənasını izah edərək hansı sahəyə aid olmasını müəyyən edə bilərsiniz.

Şagirdlər birinci və üçüncü sıradakı sözlərin leksik mənasını izah edə bilsə də, təkcə üçüncü sıradakı sözlərin Azərbaycan dili və riyaziyyata aid olduğunu söyləyəcək, ikinci sıradakı sözləri isə izah edə bilməyəcəklər. Bu vaxt müəllim şagirdlərə açıqlamalıdır ki, birinci qrupa aid olan hava, yağış, çox, gözəl, oxumaq və digər sözlər hamı və ya əksəriyyət tərəfindən anlaşılan və dildə fəal şəkildə işlədilən sözlərdir və bu sözlər ümumişlək sözlər adlanır.

İkinci qrupa aid edilən eyzən (daima), ayama (ləqəb), xır (bostan), becid (tez), lapdan (qəflətən) kimi sözlər isə dilin lüğət tərkibinin qeyri-fəal hissəsinə daxil olub yalnız müəyyən bölgələrdə işlədilən və başa düşülən sözlərdir. Belə sözlər isə dialekt sözlər adlanır.

Üçüncü qrupdakı əvəzlik, leksika, feil, vurğu, heca Azərbaycan dilində, tənlik, faiz, kəsir, məxrəc, diskriminasiya riyaziyyatda, poema, qəzəl, təşbeh, epik, oçerklər isə ədəbiyyat sahəsi ilə bağlı sözlərdir. Belə sözlər isə terminlər adlanır.

S.Cəfərov müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini işləklilik səviyyəsinə görə belə qruplaşdırır: dialekt sözlər, peşə-sənət sözləri, terminoloji sözlər, jarqon və arqotizmlər. [6, s. 70]

S.Cəfərov peşə-sənət leksikası barədə qeyd edir ki, hər bir insan öz nitqində peşəsi, işi ilə əlaqədar sözlər işlədir və belə sözlər peşə-sənət leksikası adlanır. Məsələn, atçılığa aid peşə-sənət leksikası: day, aygır, yabı, dayça, qulan, at, daylaq və s. [6, s. 72]

Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq artıq bu sahədəki sözləri yalnız həmin peşə sahəsi ilə məşğul olanlar anlayır və bu cəhətdən peşə-sənət leksikası ilə terminlər arasında yaxınlıq yaranır. Lakin bu iki sahəni eyniləşdirmək olmaz. Peşə-sənət leksikası terminlərin yaranması üçün əsas mənbə olsa da, özünü məzmunu və işlənmə dairəsinin məhdudluğuna görə xeyli dərəcədə fərqlənir.

S.Cəfərov jarqon və arqotizmlərlə bağlı deyirdi ki, bir qrup adamların başqalarının onları başa düşməməsi üçün süni şəkildə yaratdığı və ya ədəbi dildəki sözlərin təhrif olunması ilə meydana gələn jarqon leksikasına daxil olan sözlərə arqotizmlər deyilir. [6, s. 76]

Quldurların, cadugərlərin, aşıqların, çobanların özünəməxsus jarqonunda müxtəlif arqotizmlərə yer verilir. Həm jarqonlar, həm də arqotizmlər dilin lüğət tərkibinə daxil olmadığı kimi, xüsusi dil də sayıla bilməz. Bu sözlərdən bədii ədəbiyyatda obrazların xarakterik cəhətlərini daha aydın şəkildə təqdim etmək üçün istifadə edilir. Məsələn, M.F.Axundzadənin "Hekayəti-Müsyö Jordan həkim-i-nəbatat dərvişi Məstəli şah caduki-məşhur" komediyasından bir hissəyə nəzər yetirək: "İn tayifeyi-zənan əcəb biçarə və sadələvhənd, biduni-təsəvvür və təəmmül bəvər mikünənd ki, mən də Qarabağ nişəstə Paris də türfətüleyin zirü zəbər mitəvanəm kərd və ya Mərrixət də on tərəfi Ərəs kərdəni Müsyö Jordanra vəqti rəftən mitəvanəd zəd" Məstəli şahın dilindən verilən bu dialoq arqotizmlərə aiddir. Məstəli şahın bu dialoqunu arqotizm və jarqon olmasını Şəhrəbanunun "Baba dərviş, nə danışırırsınız?" sualı ilə aydın görmək olur.

Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına yaxşı bələd olmağı, onu yerində düzgün formada işlətməyi tələb edir. Dildəki hər bir söz tarixi inkişaf boyu müəyyən mənaya malik olur. Sözün özünə aid olan mənada işlənməməsi, lüzumsuz formada mətnə daxil edilməsi fikrin düzgün anlaşılmaması ilə nəticələnir, beləliklə, nitq mədəniyyətinin tələbi – leksik norma pozulur. N.Abdullayev sözlərin yerində düzgün işlədilməməsi ilə bağlı bir neçə nümunə gətirir: İcazə verin sizdən bir sual soruşum (sual verim), Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışdıq (etməyə) və s. [4, s. 120] C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli" bəy əsərindən verilmiş bu nümunədə "Stolun üstünə qoyulmuşdu yekə samovar və qulluqçular çay töküüb qoyurdular qonaqların qabağına" leksik norma pozulmuşdur. Belə ki, çayı tökmək əvəzinə çayı süzmək leksik norma baxımından daha uyğundur.

Dilimizdə məhdud formada işlənən digər söz qruplarına vulqar sözlər (kobud söz və ifadələr) və varvarizmlər (dil qəbul etmədiyi sözlər) də aid edilir. Lakin ədəbi dildə loru və kobud sözlər də işlədilməməlidir. Bu cür sözlərin işlədilməsi də leksik normanın pozulmasına gətirib çıxardır. Vulqar sözlər və varvarizmlərdən bədii ədəbiyyatda obrazların xarakterik cəhətlərini ön plana çəkmək, nitqlərini fərdiləşdirmək məqsədi ilə istifadə oluna bilər. Məsələn, M.Cəlalin "Bir gəncin manifesti" romanında Məşədi abbasın dilindən verilən bir nümunəyə diqqət yetirək: "Qarnı kimə vermişən, ay it küçüyü?!" burada işlədilən kiçik ifadəsi vulqar söz olduğu üçün dildə işlədilməsi həm leksik norma, həm də etik cəhətdən doğru deyildir.

Dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin hamısı insanlar tərəfindən eyni dərəcədə işlədilmir. Elə sözlər vardır ki, gündəlik nitqimizdə onlardan tez-tez istifadə edirik, elə sözlərdə vardır ki, nitqimizdə çox az təsadüf olunur. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindəki sözlərin işlənmə dairəsinə görə aktiv və passiv olmaqla iki yerə ayrılır.

Dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsinə geniş şəkildə işlədilən sözlər daxildir. Passiv hissəsinə isə işlənmə qabiliyyətini itirmiş, az adama tanış olan, eləcə də müxtəlif səbəblərdən dilə yeni gəlmiş, lakin hələ də dildə möhkəmlənə bilməmiş sözlər daxildir. Bu cür sözlər həmin dildə danışan insanların çoxunun nitqində istifadə olunmur.

Elm və texnikanın, mədəniyyət, ticarət, idman və başqa sahələrin inkişafı ilə əlaqədar olaraq lüğət tərkibinə yeni sözlər daxil olduğu kimi, həmin səbəblərlə bağlı olaraq sözlər köhnələrək dildən çıxarılabilir. Bu səbəbdən dilin lüğət tərkibində həmişə dəyişmə prosesi baş verir.

Lüğət tərkibinin passiv fonduna aiddir: arxaizmlər (köhnəlmiş sözlər) və neologizmlər (yeni sözlər).

Müəllim köhnəlmiş sözlər haqqında şagirdlərdə müəyyən təsəvvür yaratmaq üçün C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy" əsərindən aşağıdakı parçanı şagirdlərin müşahidəsinə verə bilər:

Pristavin həyətinə adam əlindən girmək mümkün deyildi və katda, yasovul və qlava mirzələrindən savayı həyətdə girmək heç kəsə izin verilmirdi. Səsdən və qiylü-qaldan qulaq tutulurdu. Kənddə şuriş düşdü. Mirzə Həsən, durma tez şəhərə adam göndər, yarım girvənkə zəfəran gətirsin. Axırda bir yoğun çinovnik

girdi həyatə. Pristavın arvadı Qurbanəli bəyə çəpik çaldı. Bu da “Qapazlı” kəndinin bəyi və mülkədarı məşhur Qurbanəli bəy idi.

Müəllim şagirdlərə mətnə tanımadıqları sözləri tapmağı tapşırırmalıdır. Şagirdlər də pristav, katda, yasovul, qlava, mirzə, suriş, qiylü-qaldan, girvənkə, çinovnik, çəpik çalmaq, mülkədar sözlərini yazırlar. Müəllim izah etməlidir ki, seçdikləri sözlərin mənasını bilməməklərinin səbəbi həmin sözlərin dilimizdə çox az işlədilməsidir. Belə sözlər köhnəlmiş sözlər adlanır. Köhnəlmiş sözlər də özü arxaizm və tarixizm olmaqla iki yerə ayrılır. Arxaizmlərdə sözlərin ifadə etdiyi məna qalır, lakin onun adı dəyişir (nəsnə – əşya, əsən – sağ, salamat, us – ağıl), tarixizmlərdə isə anlayış da, onun ifadə etdiyi məna da dildən çıxır (hampa, töycü, dinar, koxa, qolçomaq).

Tələbələrə bu mövzuların təkrar geniş şəkildə tədris olunmasında əsas məqsəd klassik ədəbiyyat nümunələrində qarşılaşdıqları sözlərin mənasını başa düşüb gələcəkdə həmin sözlərin digər anlayışlarla ifadə olunmasına alışsınlar. S.Cəfərov qeyd edirdi ki, arxaizmlər dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna aid olub, müasir dövrdə də onların ifadə etdiyi əşya və ya hadisələr mövcuddur, amma başqa sözlərlə əvəz edilmişdir. [6, s. 67] Dildə olan arxaizmləri zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinin aktiv hissəsini təşkil edən dublet, sinonimlər və onları əvəz edib çıxara biləcək yeni leksik vahidlər yaranır: ozan – aşiq, aul – kənd, yazı – çöl və s.

Arxaizmləri tam işlək olmayan sözlər hesab etmək olmaz, çünki bu sözlər nə qədər köhnəlsə də, dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxmır, amma istifadə dairəsi məhdudlaşır. Köhnəlmiş sözlərdən müxtəlif üslublarda istifadə olunur: elmi üslub – tarix elmi, bədii üslub – istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyat nümunələrində və s. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından istənilən bir hissəni oxuyan tələbə həmin əsərdə sağış – məhşər, sayırmaq – oxumaq, yayaq – piyada, түмән – qeyri-müəyyən say, дүнлә – gecə ikən kimi başqa sözlərlə qarşılaşacaqdır. Beləliklə də, bu mövzunu tədris olunmasında mühüm amil arxaizmlərin leksik normanın tarixiliyi baxımından dildəki rolunu və onların da müəyyən dövrlərdə dilin lüğət tərkibinin aktiv fondunda işlək olduğunu mənimsətməkdir. H.Həsənov arxaizmlərlə bağlı bildirirdi ki, dildə olan sözlərin nə zaman köhnəlməsi haqqında əvvəlcədən fikir söyləmək, onun qarşını almağa cəhd göstərmək mümkünsüzdür. Hər bir söz dildə müəyyən müddət fəaliyyət göstərir, sonra isə müxtəlif səbəblərlə bağlı yavaş-yavaş köhnəlir və həmin sözlərin köhnəlməsinin əsas səbəbi onların ifadə etdiyi mənanın, əşya və ya məfhumun xalqın düşüncə tərzini və inkişafı ilə bağlıdır. Nəticə olaraq sözün köhnəlməsinə qanunauyğunluq kimi baxmalıyıq. [2, s. 252]

Həm arxaizmlərdən, həm də tarixizmlərdə istifadə edərkən nitqin tamlığı, dəqiqliyi, aydınlığı və bu kimi keyfiyyətlərinə, üslubuna xələl gəlməməsi, leksik normanın gözlənilməsi və təsir gücünün daha da artmasına diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, tarix müəllimi qədim və ya orta dövrdən danışarkən həmin dövrdə istifadə olunan söz və ya ifadələri işlətməlidir və ya müəllim ədəbiyyat fənnini tədris edərkən müxtəlif dövrlərin şair və ya yazıçılarının bədii nümunələrini izah edən zaman onların nitqində olan həmin sözlərdən də istifadə etməlidir.

Leksik normanın əsas tələblərindən biri də köhnəlmiş sözlərdən istifadə edərkən auditoriyanın, dinləyicinin dünyagörüşü, yaşı, dünyaya baxış tərzini nəzərə alınmalıdır. Arxaik sözlər işlənmə məqamından asılı olaraq daima işlədilir. Bu sözlər bəzən ayrı-ayrı şəxslərin, bədii üslubda isə şair və yazıçıların nitqində geniş istifadə olunur. Bütün bu hallarda nətiq çalışmalıdır ki, arxaizm və tarixizmlərdən istifadə edərkən leksik normanın tələblərinə düzgün, dəqiq və ifadəli şəkildə riayət etsin.

Şagird və tələbələr internet resursları, kitablar, qəzet və jurnallardan müxtəlif elm sahələrinə aid yeni sözlərlə tanış olurlar. Belə sözlərlə tanışlıq onların dünyagörüşünü inkişaf etdirir, söz ehtiyatlarını zənginləşdirir. Əlbəttə ki, yeni yaranmış sözlərin hamısının mənası onlara tam aydın olmur.

Neologizmlər də dilin lüğət tərkibinin passiv fonduna daxil olub, hamı tərəfindən eyni dərəcədə istifadə olunmur. Neologizmlərin yaranmasının böyük bir hissəsi elmin, texnikanın, mədəniyyət və bir çox sahələrin inkişafı ilə bağlıdır, digər hissəsi isə arxaikləşmiş sözlərin yenidən dirçəlib dilə qayıtması ilə bağlıdır. Belə sözlər isə dirilən sözlər adlanır. Bəzən müəyyən bir dövrdə arxaizm hesab edilən sözlər yenidən dilə qayıdaraq, lüğət tərkibinin aktiv fonduna keçərək, ümumişlək sözə çevrilə bilər: yarlıq, ulu, qutlu, çavuş, ulus və bir sıra sözləri misal çəkmək olar.

Müəllim şagirdlərə, əvvəlcə, yeni sözlərin iki yolla yaranması ilə bağlı məlumat verməlidir:

1. Yeni sözlərin dilin özünün imkanları hesabına yaranması. Bu yolla yaranan yeni sözlər özləşmə meyilləri ilə bağlı olur. Bu proses üç istiqamətdə aparılır: söz ustalarının xalq dilindən, qədim mənbələrdən söz götürməsi ya da öz təxəyyül vasitəsilə söz yaratması, cəmiyyətdə baş verən hadisələrlə bağlı olaraq söz yaranması, türk dillərinin təsiri nəticəsində sözün dilə daxil olması. Beləliklə də, dilimizin fonetik

xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan yad sözlərin milli sözlərlə əvəzlənməsi baş verir: çimərlik (plyaj), durum (vəziyyət), soyad (familiya), duyum (hiss), toplam (cəm) və s.

2. Yeni sözlərin alınma sözlərin hesabına yaranması. Bu cür yeni sözlər daha çox Avropa dillərindən dilimizə daxil olur və bəziləri beynəlmiləl xarakter daşıyır: interfeys, intervü, distribüter, dejə-vü, detektor və s.

Daha sonra müəllim şagirdlərə başa salmalıdır ki, lüğət tərkibinə daxil olan yeni sözlər zaman keçdikcə, dildə işləklik qazandıqca ümumişlək sözlərə çevrilir. Məsələn, müasir dövr texnologiya dövrü hesab olunduğu üçün illər əvvəl dilimizə daxil olan sayt, media, internet, mobil, menecment, monitoring kimi sözlər artıq hamı tərəfindən gündəlik həyatda işlədilir. Elə sözlər də vardır ki, onlar dilimizə daxil olur, lakin lüğət tərkibində işləklik qazana bilmir və zaman keçdikcə unudulur.

Hər bir natiq, eyni zamanda müəllim və tələbələr nitqində neologizmlərə yer verir, bu zaman hər bir şəxs dilin leksik normaları gözləməli, onun tələblərinə riayət etməlidir. Böyük kütlə qarşısında çıxış edən zaman çalışmaq lazımdır ki, istifadə edəcəyimiz neologizmlərin mənasını dərk edib, onun dildə qarşılığını müəyyən edək. Ona görə ki istifadə olunan neologizmləri auditoriyadakı bütün şəxslər mənasını anlamaya bilərlər. Məsələn, çıxış zamanı kurikulum, integrasiya, məzmun xətləri və standartları tipli sözlərdən yerli-yersiz istifadə etdikdə, natiqin nitq ağırlaşır, dinləyici isə yorulur və başa düşmədiyi sözün mənasını tam dərk etmədiyi üçün fikri dağılır, nitqin əsas məğzini anlama bilmir. Buna görə də hamı tərəfindən geniş istifadə olunan neologizmlərə müraciət edilməlidir.

Leksik normanın əsas şərtlərindən biri də aydınlıqdır. Buna əsasən də neologizmlərdən nitqdə istifadə edərkən dinləyicini yormamaq üçün yeni sözlərin mənasını izah edib, həmin sözün əgər milli qarşılığı varsa, ondan istifadə edilməlidir.

Düzgün nitq dedikdə, təkcə adi, sadə hamının bildiyi sözlərin işlədilməsi də başa düşülməməlidir. Çünki adi sözlərdən istifadə etmək nitqi maraqsız, quru edir, buna görə də nitqin bütün şərtlərinə əməl edərək yeri gəldikdə neologizmlərə, terminlərə də müraciət edərək leksik normanın tələblərinə uyğun olaraq nitqi düzgün və dəqiq formada çatdırmaq lazımdır.

#### İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. A.Bayramova, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə: Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Ulu", 2015, 236 səh.
2. Ə.Əfəndizadə, H. Əhmədov, Ə. Kəlbəliyev, S. Vahidov: Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi, I hissə, Bakı, "Maarif", 1976, 278 səh.
3. H.Həsənov, Müasir Azərbaycan dilinin leksikası, Bakı, "Nurlan", 2005, 452 səh.
4. Mirvari İsmayılova, Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, ADPU, 2016, 308 səh.
5. N.Abdullayev, Nitq mədəniyyətinin əsasları, Bakı, 2013, 276 səh.
6. S.Abbasova, S. Seyidova, N. Məmmədova, Ə. Cavadov: Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 232 səh.
7. S.Cəfərov, Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Leksika, "Şərq-Qərb", 2007, 192 səh.
8. Tofiq Hacıyev, Əsgər Quliyev, Nizami Cəfərov: Azərbaycan dili (9-cü sinif üçün dərslik), V nəşr, Bakı, "Təhsil", 2001, 160 səh.

**Fidan Şahin qızı Sultanova**

#### İşlənmə dairəsinə görə fərqlənən söz qruplarının leksik normaya uyğun işlədilməsi

##### Xülasə

Müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər təkcə mənşə mənsubiyyəti, forma və məzmunca deyil, eyni zamanda işlənmə dairəsinə görə də müxtəlif qruplara ayrılır. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin bir qismi hamıya məlumdur, bir qismi isə işlənmə dairəsinə görə məhduddur. Ümumişlək sözlər ümumxalq səciyyəsi daşıyır və lüğət tərkibin əsasını təşkil edir. Ümumişlək olmayan, məhdud dərəcədə işlədilən sözlər isə müxtəlif səbəblərdən asılı olaraq müəyyən insanlar tərəfdən başa düşülür. Düzgün nitq mədəniyyətinə yiyələnmək, leksik normaya əməl etmək üçün ümumtəhsil və ali məktəblərdə bu sözlərin tədrisinə xüsusi fikir verilməlidir.

**Açar sözlər:** norma, arxaizm, neologizm, dialekt, termin.

**Фидан Шахин кызы Султанова**

#### Использование слов групп, отличающихся в зависимости от сферы разработки в соответствии с лексической нормой

##### Резюме

Слова, входящие в словарный состав современного азербайджанского языка, делятся на разные группы не только по происхождению, форме и содержанию, но и по сфере использования. Некоторые слова в словаре известны всем, а некоторые ограничены по объему. Часть слов из словарного состава общеизвестна а другая часть ограничена сферой своего употребления. Общеупотребляемые слова носят общенациональный характер и являются основой словарного состава. Необщепотребительные слова используются в ограниченной степени и в зависимости от различных причин понимаются со стороны определённых людей. Для овладения правильной культурой речи и соблюдения лексической нормы преподаванию этих слов в школах и вузах должно уделяться особое внимание.

**Ключевые слова:** норма, архаика, неологизм, диалект, термин.

**Fidan Shahin gizi Sultanova**

**Use of word groups that differ according the scope of development in accordance  
with the lexical norm**

**Summary**

The words included in the composition of dictionary of the modern Azerbaijani language are divided into different groups not only by origin, form and content, but also by the scope of use. Some of the words in the dictionary are known to everyone and some are limited in scope. Common words have a national character and form the basis composition of dictionary. Uncommon and use to a limited extent words are only understood by some people for a variety of reasons. In order to master the culture of correct speech, to follow the lexical norm, special attention should be paid to the teaching of these words in schools and universities.

**Keywords:** norm, archaic, neologism, dialect, term.